

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ ՄԸ ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՄԵՏԱՅԼՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻԻ

Ափսո՛ս քեզ, հայոց խեղճուկ ժողովուրդ,
Յիր ու ցան եղաք անմեղ, անխորհուրդ,
Գերի գնաման աք դէպի խորաման,
Քաղցած ու ծարաւ, տկուր, Թշուառական.

Էս սիրուն դաշտերն, մեծ մեծ քաղաքներն,
Քաղցրիկ ջրերըն, ձեր շէն գեղերըն,
Ուժըն էք Թաղման, դուք որ գնաման աք...

... Մասիսի անունն, Նոյայ տապանը,
Արարատ դաշտի, սուրբ Էջմիածնի,
Մեր խոր վիրապի, Սուրբ Գեղարդ Մուղնի
Զըմուռն՝ աք մինչի օրն դատաստանի...

Ս՝ Վ.Գ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1921-ի գարնան, Ֆլորանս գտնուած միջոցիս, Պարճեղլօի թանգարանին մէջ ուշադրութիւնս դրաւեցին փաթթուցաւոր զէմքեր կրող մետալլներ, որոնց երկուքը հայերէն արձանագրութիւն ունէին և երրորդ մը՝ լատիններէն։ Ֆլորանսցի ազնիւ բարեկամներ ինծի հայթաղութեցին ատոնց լուսանկարները¹, լատիններէն արձանագրութիւն ունեցողը Սուլթան Սէլիմ Ա.ի պատկերը կը կրէր և Եղիպատսի գրաւման ի յիշտտակ յօրինուած էր։ Ատիկա միակ վաւերական դիմանկարն է ամենի աշխարհակալին և զայն հրատարակած և՛ **Syria** հանդէսին մէջ²։

Հայկական մետալլները մէջտեղ կը դնէին տակի դժուարալուծելի խնդիր մը։ Երկուքն ալ³ իրենց երեսի կողմը կը կրէին կենդանագիր

Մը, — մէկուն վրայ՝ իրանը միայն, միւսին՝ ամբողջ մարմնով, — և յետապնդմը՝ համանման նշանակներ։ Եղերքներուն վրայ բոլորաձև զրոյմուած են արձանագրութիւններ որ նոյնն են մէն մի կողմ։

Անձնաւորութեան գլուխը, խորշոմներով բռնաւոր, ճակատէն տեսնուած կը ներկայանայ, — իրանը միայն ցոյց տուող մետալլին վրայ՝ քիչ մը քսվրնալի ծած, — շեշտուած դիմազմէրով ո՛ր յառաջակարկաւ քիթով։ Երեսը՝ ամիլուած, թեթեւ ընշացքով, կորովի ու խիստ արտայայտութիւն մը ունի։ Հազած է մուշտակէ օձիքով՝ վայելուչ վերարկու մը, գօտիով մը մէջքը սեղմուած, և սրուն քղանցքները գանդակաձև կ'ընդլայնին։ Թիկնոց մը որ ձախ կողմ կը կոճկուի՝ ըստ պարսկական սովորութեան, կը տեսնուի վերարկուին ներքե։ Աջ ձեռքով համբիշ մը կը զարձընէ, մինչ ձախը ազդրին կը կրթնի։

Այսպէս է պատկերացուած դիմանկարը, ուր աչքի կը զարնէ նաև մեծազանգուած փաթթոց մը։

Յետապնդմին վրայ կ'երևան չորս նշանակներ։ Գառն Աստուծոյ, որուն կ'ակնարկէ արձանագրութիւնը և որ կեդրոնը զետեղուած է, ամէնէն կարեւորն է։ Ս. Հոգևոյն ազանին քրիստոնէական երկրորդ նշանակն է հոն։ Վեր բարձրացող առիւծ մը և արեւը՝ Պարսկաստանի զինանշանը կ'ոգեն։ Վերջապէս, մեղուներու պարս մը որ կը թռչի գէպ ի ինչ որ փեթակ մը պէտք է ըլլայ, ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ աշխատանքի և գործունէութեան աշխարանութիւն մը կը ներկայացնէ։

Դժբաղդարար ինծի անհնար եղաւ ամբողջապէս քակել արձանագրութիւնը։ Երեսակողմը, «Էս և՛ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի» բանաձևէն զատ, կը կարդամ «Ձուզացի» բառը, ինչպէս և «Գրիգոր (այսպէս) ... էնց Գէրաբի» անունը։ Հօրենական անուն մը, որուն միայն

1. Թող Պ.Ճ.աճ. Ներսիս, Ֆլորանսի Ազգային Մուսէնին անտրէնը, շնորհակալութիւններս բնօրինի աղբյուրանկարները հանել տող հաճած ըլլալուն համար։

2. Syria, 1925, պրտի Գ։

3. Ատոնց մէկուն արտադրիչը 52 և միւսինը 50¹/₂ հազարամէթր է։

վերջապահութիւնը էնց կը տեսնուի, զրուած է «Գրիգոր» ծննդեան անունին (ուր «Գրիգոր» սխալ ձևով գրուած է), և «Գէրաքի» ծագման վայրի անունին միջև: Այդ անունը կը սերի այժմեան Քերէքէն, որ Պաղեստինի մէջ գիւղ մըն է, Յորդանանի ձախ եզերքին վրայ: Հոն կար տեսնով Հայկական Հին գաղութ մը՝ արդարեւ 1830 ին, Կիլիկիոյ Լեոն Գ. Թագաւորը «Քարաք գիւղի եկեղեցւոյն կը նուիրէր Յայսմաւուրք մը՝ իր ինքնագիր յիշատակարանով¹:

Յետապիւղմին վրայ կ'երևայ «Յիսուս Քրիստոս, Գառն Աստուծոյ որ շնորհեց ամենայն երկրի» պարբերութենէն յետոյ, Հայկական տոմարի 1122² տարեթիւը, որ կը համա-

նարկէն իսկ անոնց վրայ մասնաձևերը բրինձ առնին և արևը, Պարսկաստանի այդ Հինաւուրց ազգային զինանշանը:

Նոյն իսկ եթէ նկատի չառնենք Ջուղայի անունը զոր արձանագրութեան վրայ կը գտնեմ, այն գերակշիռ դերը զոր այդ քաղաքին Հայ վաճառականները ամբողջ 17րդ դարուն կատարած են Եւրոպայի Հետ Պարսկաստանի ունեցած առևտուրին մէջ, կը մղէ այս մետալինքուն տէրը (անուանակիրը) փնտռել Սպահանի հռչակաւոր Հայկական արուարձանին վաճառականներուն մէջ:

Եթէ ճանապարհորդներ, ինչպէս Տէլլա Վալլէ և Թալերնիէ, մեզի հասցուցած են ա-

պատասխանէ Քրիստոսի թուականին 1672-73 տարւոյն:

Ներկայացուած անձնաւորութեան հաղուածքը փէ. դարու պարսկական զգեստաւորման կը մօտենայ, ինչպէս կը տեսնենք օրինակի համար Ժ.Պ.Թալերնիէի³ կենդանագրին վրայ,

1. Գաբէրէն վարդապետ Յովսէփեան, Գրչագրութեան արուեստը իմն Հայոց մէջ, մասն Գ., Փարսէսիայի հնագրութեան. Վաղարշապատ, 1913: § և պատկեր 129:

2. Այս տարեթիւին մէջ, երբորդ տառը, որ տասնակները ցոյց կուտայ, լատինական Լ ի մը ձևն ունի, տնայնակ Հայկական Ի ին տեղ գործածուած ըլլալու է, որուն թուական արժէքը կը համապատասխանէ ջրանի:

3. Իր վեց ճանապարհորդութեանց սկիզբը, տղապարտութիւն 1712-ի, պատկերին տակ բացատրուած է թէ «Պարսից թագաւորն իրեն նուիրեց այդ պարսկական հաղուար. ուրեմն հանդիսական զգեստ մըն է:

նունները Ջուղայի վաճառականական դաստառովին պետերուն, ինչպէս Պօճա Սէֆէր և Պօճա Նադար, կամ տասնց որդիներունը¹, այդ

1. Տէլլա Վալլէ կուտայ անունները Պօճա Սէֆէրի երեք որդիներուն, Մելիք տղա, Ֆրանկիւ և Սուլթանում, այս վերջիններուն և ասոնց հօրեղբոր Պօճա Նադարի Ծահ Արբաս աստղինի կողմէ ընդունուելուն առթիւ. Նայն գործ, 3րդ մաս, էջ 108: Թալերնիէ Ծահ Արբաս Բ. Ջուղայ բրած այցելութեան մը տոթիւ կը յիշատակէ Պօճա Սաֆարը, որդի և յաջորդ վաճառականապետ Պօճա Նադարի. Ժ.Պ.Թալերնիէի վեց ճանապարհորդութիւնները թուրքիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան, Փարիզ 1713, հատար Բ., էջ 157-158: Թալերնիէ կ'աւելցնէ թէ ինչ որ մասնաւորապէս կը մղէ Ծահերը Ջուղայի Հայոց եկեղեցին այցելելու, փափաքն է տեսնելու Հայոց Հինները որ բաւական գեղեցիկ են: Պօճա Սաֆար վաճառականապետին կնոջ մեծ գեղեցկութիւնը եղած էր Ծահ Արբաս Բ.ի այցելութիւններու միակ զրդիէ պատճառը:

անուններէն ոչ մէկը երկու մետայլներուն անունին հետ չի համաձայնիր: Սուտի Յ. Տէր-Յովհաննանցի Զուլայի Հայոց նուիրումը և Զուլայի մէջ իսկ հրատարակուած գեղեցիկ ուսումնասիրութեան¹ շնորհիւ է որ կարողացայ այդ մետայլներուն վրայ ներկայացուած անձին ինքնութիւնը որոշել:

Այդ հեղինակը կը յիշատակէ արդարև Գէրաք աղայի մը անունը. «Գէրաք որդի Յակոբայ երեսիլէ էր ի վաճառականութեան, որոյ աուրհառութեանն ընդունի ձգեալ կայր յեւրոպա և ի կողմն Աստրախանայ և Գիւանայ»:² Այս Գէրաքը «Ժողովրդական» մըն էր Ս. Աստատուածանի Եկեղեցւոյն զոր նորոգել տուած էր: Տէր-Յովհաննանց անոր կողմէ եկեղեցւոյն

րաք աղա, ճշտելով հանգերձ անոր սղգաւ Հայ և ծագմամբ Գէրաքեցի ըլլալը. չիրմին հանգերձը կը հայցէ «Լի բերանով սղորմի» մը և կը կրէ հայկական տամարի 1157 տարեթիւը որ կը համապատասխանէ 1708-ի:

Ոչ միայն անունի նոյնութիւնը¹ կայ, այլ տաղանադրին թուականը այս նոյնացման չի հակասեր, ըստ որում մետայլներուն վրայ ներկայացուած անձը 1673 ին 40 տարեկան մը կ'երեւայ: Իր առեւտրական գործունէութիւնը ուրեմն Շահ Աբբաս Մեծի (մեռած 1629 ին) յաջորդներուն շրջանին կը պատկանի ամբողջապէս²:

Դարձեալ Տէր-Յովհաննանցի թանկագին մենագրութեան կը պարտինք քանի մը լրացու-

տրուած նուէրներուն մէջ կը յիշէ երկու նկարներ զոր Վենետիկի մէջ նկարել տուած էր և որ այդ եկեղեցւոյն պատերուն վրայ կը մնան ցարդ: «Յետ վախճանին, կը գրէ Տէր-Յովհաննանց, ընկալաւ զգերեզմանն առաջի հարաւային դրան նոյն եկեղեցւոյն»: Տաղանադիրը անոր կուտայ «բարեպաշտ, հաստատհաստ և քրիստոնէայ» վերագիրները և զայն կ'անուանէ Գէ-

ցիլ տեղեկութիւններ Գէրաք աղայի յաջորդներուն վրայ: Իր թողը, Յովհաննանց, հեռացած էր Զուլայէն, փախչելով հալածանքներէն — որոնց շրջանը յաջորդած էր՝ հարիւր տարի յետոյ՝ Շահ Աբբաս Ա. ի լայնամիտ քաղաքականութեան — և ապաստանած էր Հնդկաստանի Սուրաթ քաղաքը ուր ժր. դարու վերջին

1. Պատմութիւն նոր Զուլայոյ որ յլլատեմ, աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ. Տէր-Յովհաննանց, սղագրեալ ի նոր Զուլայի սղարամի Ամենափրկչեան Ս. վանուց, 1880—1881, երկու հատոր: Պ. Կ. Բասմաճեանի մատենադարանին մէջ է որ կարող եղայ այս թանկագին մենագրութիւնը գտնելու:

2. Այս գտնուած մետաքսի արտագրութեան զլխաւոր կեդրոնն էր Պարսկաստանի մէջ:

1. Գէրաքի վերջաւորական ի ն կրնայ ներկայացնել հայերէն սեռականի մասնիկը, կամ ծագման անուններու պարսկական ձեւը՝ ինչպէս Երեւոյի, Հէրաթի:

2. Կը յուսած ուրիշ տոթիւ մը կարենալ խօսիլ Գէրոյ Աղայի, իր կնոջը և երկու որդւոյ յախճապակի զրայ նկարուած պատկերներու մասին, որ կը գտնուին նոր Զուլայի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն մէջ (Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, հատ. Բ., էջ 195-196):

քառորդին մեծահամարու վաճառական մը դարձած էր, իր ազդասիրութեամբ ալ նշանաւոր¹ :

Վենետիկ հաստատուած հայ բնաւորներէն շատ համացուցակի մը մէջ, Հ. Ղ. Ալիշան² կը նշանակէ Գէրաք-Միրման բնաւորներ, ծագմամբ Զուլալիցիք և ժիւ. դարէն սկսեալ իտալիա հաստատուած : Այս գերդաստանին խաղաղած սերունդները մինչև հիմա կը գտնուին Լիւթոր-նոյի մէջ³ :

Բաղմահմուտ Միթիարեանը կը յիշատակէ նաև Առաքել Գէրաքեան մը, նաւատէր կամ նաւապետ, որուն նաւուն անունն էր Մատոնկու Տէլլա Փաշէ (Աստուածամայր Աղապարութեան) :

Այս մետայիները իտալիոյ մէջ յորինուած ըլլալու են և հաւանորէն Վենետիկ, ուր Գէրաք Աղա չինել տուած էր նաև Զուլալի եկեղեցւոյն նուիրելիք եկեղեցական պատկերները : Այն իրողութիւնը որ այս մետայիները Մետիչիններու հաւաքածոյէն կուգան, կրնայ բացատրուիլ զորմի յարաբերութիւններով զոր շատ հաւանաբար Զուլալիցի վաճառականը ունեցած էր Մետիչիններուն հետ, որոնք երբեք չեն զաղրած սեղանաւորութեամբ և տուեալով զբաղելէն՝ նոյն իսկ երբ Ֆլորանսի մէջ իշխանութեան գլուխն էին անցած : Այդ առետրական գործողութիւնները կրնան նոյն իսկ տեղի ունեցած ըլլալ անոնց զբաղմունքներուն և վաճառատուններուն մէջ Վենետիկի և Լիւթորնոյի (այս վերջինը Մետիչիններու նաւահանգիստն էր) : 16րդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, Թաքանայի Մեծ Գուքերը թոյլատու վերադերմունք ցոյց կուտային Հրեաներու և այլազաններու հանդէպ, ինչ որ պատճառ եղած էր Լիւթորնոյի մէջ բազմաթիւ օտարականներու հաստատուելուն : Վենետիկէն յետոյ Լիւթորնո

այն իտալական նաւահանգիստն էր ուր ամենէն աւելի Հայերը կը յաճախէին⁴ :

Գոյութիւն ունի նաև ժիւ. դարու Զուլալիցիք հայ երեւելի ուրիշ մէկ վաւերական կենդանադիր մը, այն է Խոճա Աւետիքի, որ Ամենափրկիչ վանքի եկեղեցւոյն ներքաւկողմը դարձեալ տուած է Գրախանի պատկերացման մէջ որ կը գտնուի հարաւային պատին վրայ, կը տեսնուի նուիրատուն խաչափայտը զրկած : Եւսեկան պիտի ըլլար այս զունաւոր պատկերը, որ մօտաւորապէս 1661 ին չինուած է, համեմատել Գէրաք Աղալի կենդանադիրն հետ և ատոր համար ցանկալի է որ ունենանք այդ պատկերին վերաբաղեցրութիւնը⁵ :

* * *

Այս մետայիներուն պատկերապահան և կենսապահան շահեկանութիւնը կապ չունի միմիայն անոնց վրայ ներկայացուած անձին, այլ և այն պատկերովն հետ զոր կը ներկայացնէ ան և պատմութեան այն էջին զոր կ'ոգչանիկա :

ԺԶ. դարուն վերջերը Հայաստան կը կազմէ գիւտարական սահմանը երկու հօր պետութեանց, Պարսկաստանի և Թուրքիոյ : Թաւերնի, որ բազմաթիւ ճամբորդութիւններ կատարած է այդ երկիրներուն մէջ, կ'ըսէ թի

1. Մեսրոպ վարդապետ Ուղարիան, Պատմութիւն Հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ մոցաի Լիւթորնոյ քաղաքի, Վենետիկ 1891 : Տեսնել նաև Notes de Chahan Gurbied sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne (1811), publiées par F. Macler; extrait d'Anahit, 1904.

2. Պալանդ-Սիր-Ալի Պ. Ալպէր Բանի բնակարանը ներկայ կը գտնուի Պարսկաստան ճամբորդութեան մը վերաբերող մօտական յայտերով զունաւոր պատկերացումանց շարքի մը, երբ ատոնց մէջ անոնցիայն ունեցայ Զուլալի Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն ներքաւկողմը տեսնելու :

3. Տէր-Յովհաննէս, մայն գործ, հատար Բ. էջ 4-5. Ճանթ. 7. և էջ 14 :

4. Այդ եկեղեցւոյն վրայ, որուն ներքաւկողմը երեք և կէս կանդնաչափ բարձրութեամբ պատին փակցուած քառակուսաներով զարդարուած է, կը գտնուին յախճապակէ արձանադրութիւններ 1664 և 1700 թուականներով : Մոգուց երկրպագութիւն մը, 1611 յորինուած, նոյնպէս յախճապակէ, գրուած է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մօտքին : Թիւ հայ և թիւ պարսիկ արուեստի տեսակէտով, իրապէս շահեկան պիտի ըլլար այդ խեցեղործական արտադրութեանց լուսանկարն ունենալ :

1. Տէր-Յովհաննէս 1780-1800 Սուրբ զանուց Հայ վաճառականներու շարքին մէջ կը յիշատակէ Աղա Յովհաննէս Եփրեմեան Գէրաքեանց : Յակոբ էր մեր Գէորգ Աղային հորը՝ ինչպէս իր որդիներէն մէկուն անունը :

2. Ալիշան, Հայ-Վենետ կամ յարկաւորութիւն Հայոց և Վենետիկի թիւ 1, և թիւ 2 դարս, Վենետիկ, 1896 :

3. Գերապոյճա Պահապանեան որ Լիւթորնոյի Հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյն ժողովրդապետն եղած է, ինծի հաստատեց թիւ Զուլալի սերած ճմուռներ կը գտնուին հոն, որ ջուլ Գէրաք-Միրման կը կոչուին :

«Թուրքիայի միջին թուրքի» երկիրը գրեթե մի-
միայն քրիստոնեաներով բնակաւորուած է, և
բոտ որում այս ընդարձակ տարածութիւնը
նախնեաց Հայաստանի նահանգը կոչւածն է,
պէտք է զարմանայ եթէ քաղաքներուն ու
գիւղերուն մէջ մէկ Մահմետականի փոխարէն
յիստէն Հայ կը գտնուի¹: Իր պետութեան սահ-
մանագլուխները ամայի դարձնելու և զէպի
թուրքի թուրք բանակներու պարբերական յա-
տախաղացութեանց մէջ անոնց պարենաւորու-
մը արգելելու համար, Շահ Աբրահամ 27,000 հայ
ընտանիքներ, Երիտասարդ ու ծեր, հայր,
մայր ու տղաք, Երեւանէն, Նախիջևանէն, Ջու-
ղայէն և Կարսի շրջակայքէն Պարսկաստան
փոխադրեալ էր²: Ատենցմէ 20,000ը տեղաւորե-
ցին Մազեհալայի մէջ որուն կլիմային չգի-
մանալով գրեթէ ամենքը փճացան: Ջուղայի
և շրջակայքի բնակիչներուն ամենէն ակնաւ-
արները ամբողջական Սպահանի կողմը, և
անոնք մայրաքաղաքին մօտ հիմնեցին Նոր-
Ջուղան: Այդ արմատախիլ եղած ազդարնա-
կութեանց մէկ մասն ալ տարադիտեցաւ Սպա-
հանի և Շիրազի միջին գտնուած գիւղերուն
մէջ³: Այս վերջին խումբը մահմետականութիւն
ընդունեցաւ գոնէ մասամբ⁴:

1. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատոր առաջին, էջ 47-48:
Այս ճանապարհորդը կ'ըսէ նաեւ՝ «Պարսկաստանի ասա-
ջին նահանգը Մեծ Հայաստանն է, զոր մեր քաղաքները
անճշտօրէն և ասանց հիմքի թիւրքամանի (թուրքմանա-
տան) կը կոչեն, իսկ զոր աւելի բնաւոր կերպով կա-
րելի էր անուանել ընդհանրապէս Երմէնի, քանի որ
գրեթէ միայն Հայեր են որ հոն կը բնակին»:

2. Այդ անգամաւորութեան ընկերացող խժոժութեանց
մասին տեսնել F. Tournet, Schah Abbas Ier,
roi de Perse et l'émigration forcée des Armé-
niens de l'Ararat.
Եւրոպայի, Վիեննա, 1911, էջ 250 և 251:

3. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատոր Ա., էջ 53 և 54,
հատ. Բ., էջ 7: Ֆ. Թուրքուլի (նոյն գործ, էջ 252),
Հ. Ռաֆայէլ տալ Մանէն և Շարաշէն քաղաքով կ'ըսէ թէ
500 հայ ընտանիքներ Շիրազի շրջանը փոխադրուեցան,
այդ նահանգի հայ ծագմամբ կուսակալին՝ Ալիահալիբի
խանի խնդրանքով: «Շիրազի այդ նոր դադարեցողութիւնը,
երկրագործութեան առում իրենց խնամքով՝ բարձրա-
ցուցին համարը Շիրազի այգիներուն որոնց կը պատկա-
նէր արքայական սեղանին գինի հայթայթելու ասանձա-
շնորհութիւնը»:

4. Թավերնիէ կ'ըսէ. «Մերունիները մեծած ըլլալով,
բոլոր երիտասարդները մահմետականութեան յարեցան»
(նոյն գործ, հատոր Ա., էջ 54): Եւ օտակայն, Ջուղայի
թեմին մօտ կողմով հայ գիւղեր կը մնան ատկուին այդ
շրջանին մէջ, ինչպէս կը տեսնենք Տէր-Յովհաննէսի
գրքէն:

Նոր Ջուղայի հիմնուած է հայկական տո-
մարի 1054 թուին, այսինքն 1605 ին: Այդ
թուականէն առաջ, Հայերը արդէն մեծաքան
առեւտրով կը պարտաւէին, և Թավերնիէ որո-
շապէս կ'ըսէ թէ Նախիջևանի մէջ, այդ քաղաքը
Մուրադ Դ-ի կողմէ կործանուելէն առաջ,
անոնք մեծաքան մեծ վաճառականութիւն կ'ը-
նէին¹: Տէր-Յովհաննէսի գիտել կուտայ նաեւ
թէ Խոճա-Նաղար, որ յետոյ Նոր Ջուղայի
վաճառականապետ պիտի դառնար, 1593էն իսկ՝
Շահ Աբրահամ հրովարտակ մը ստացած էր
«յաղագոս ազատութեամբ վարելոյ ի Պարսկաս-
տան գտնուողութիւն իւր»:

Այդ վեհապետը անդամաւորած ու նպաստա-
ւորած է ուրեմն առեւտր մը զոր Հայերը
արդէն կ'ընէին, իսկ զայն չէ ստեղծած:

«Շահ Աբրահամ ... նկատելով առեւտրի
համար Պարսից քիչ օժտուած ըլլալը և թէ
անոնք ի ընէ կը սիրէին տեղեւորն ու մօտուժը,
ինչ որ յատկութիւնը չէ վաճառականին՝ որ
պէտք է խնայող ու անտեսազէտ ըլլայ, աչքը
դարձուց Հայերուն, որոնք իր ուղածն ընելու
աւելի ատակ կը թուէին իրեն: Ըմբռնեց որ
առայգ ու յողնութեան զիմացող մարդիկ էին,
երկար ճամբորդութիւններ ընելու կարող, թէ
չառ ծուծկալ էին կերուխումի մէջ և խնայա-
սէր, և թէ քանի որ քրիստոնեայ էին՝ աւելի
զիւրութեամբ կ'ընային առեւտր ընել ամբողջ
քրիստոնեայ աշխարհին հետ»²:

Այս կարծիքը, զոր կը յիշէ և կը հաստատէ
Թավերնիէ, կը բացատրէ այն պատճառները
որոնց համար Շահը հայ վաճառականներուն
մասնաւոր շնորհներ կ'ընէր: Անոնց փոխ կու-
տար մեծաքաններ որոնց գինը անոնք ճամբոր-
դութենէ վերադարձին կը վճարէին³: «Պարս-
կաստանի մէջ վեց ճամբորդութեանց» հեղի-
նակը կը վկայէ թէ «արտաքին վաճառականու-
թիւնը ամբողջապէս Հայոց ձեռքն է, որ կեր-
պով մը թաղաւորին և մեծամեծներուն գործա-
կատարներն են⁴, և ըստ Տէլլա Վալլէի, «Ջու-
ղայեցիք Պարսից թաղաւորին համար այն են
ինչ որ ճենովացիք Սպանիոյ թաղաւորին.
առանց թաղաւորին չեն կրնար ապրիլ, ոչ ալ
թաղաւորը առանց անոնց»⁵:

2. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա. էջ 53:

1. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա., էջ 72 և 73:

2. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա., էջ 54:

3. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Բ., էջ 325:

4. Տէլլա Վալլէ, նոյն գործ, Մաս Գ., էջ 265:

Մանթեպիէօ, իր Պարսկական Նամակներուն մէջ, Իւզպէքին գրելի կուտայ. «Փիտեա, Միրզա՛, թէ Շահ Սոլեյմանի մէկ քանի նախարարները խորհուրդն յլացած էին ստիպել պետութեան բոլոր Հայերը երկրէն հեռանալու կամ մահմեդականութեան յարելու, այն մտածումով թէ մեր պետութիւնը այդ անհաւատներն իր ծոցին մէջ պարսկականութեամբ պիտի մնար միշտ:

«Պարսկաստանի մեծութիւնը պիտի կորչէր, եթէ այդ ստիպին մէջ կոյր մոխրահագեցեալ ձայնը լսուած ըլլար... զիպումը բանակաւորութեան ու քաղաքագիտութեան տեղը բռնեց, և պետութիւնն ազատեց աւելի մեծ վտանգէ մը քան եթէ երեք ճակատամարտ կորսնցուցած ու երկու քաղաք վրայ տուած ըլլար:

«Հայերը վտարելով, մէկ օրուան մէջ պետութեան բոլոր վաճառականները և գրեթէ բոլոր արհեստավարները ջնջած պիտի ըլլային: Ապահով եմ որ Մեծն Շահ Աբբաս նախամեծար պիտի համարէր երկու թեւերը կարելի տալ քան ստորագրել այսպիսի հրաման մը, անիկա իր ամենէն արհեստագէտ հպատակները Մեծ Մոկոյին կամ Հնդկաստանի այլ թագաւորներուն գրեկը իր պետութեան հոգերուն կէտը անոնց տալու համարժէք պիտի նկատէր»:

Այնպէս որ Նոր Զուլայի Հայութիւնը մեծ բարօրութեան ու փարթամութեան մէջ եղած է ժէ. դարուն¹: Տէր-Յովհաննանց կը գրէ. «Նա (վաճառականութիւն Զուլայեցւոյ) եղեւ աղբիւրն որ գհարստութիւնս զետարէն զեղեալ եմօյն ի Զուլայ, որով Զուլայեցիք զբարձրահատոյց և զզեղեցիկալէն եկեղեցիս և զթաղաւորափայլ պարտանիս» և զսպարանս կառուցանել մարթացան և եղեն ականաւորք ի մէջ աշխարհիս»:

Ճանապարհօրդները միաձայն են գովելու Նոր Զուլայի զեղեցիկութիւնը: Հայոց տուն-

բը, բոս սպանիացի դեսպան Ֆիկուէրօայի «մեծ մասամբ շատ զեղեցիկ են և հոյալէն, տանիքներն ու պատերը նկարազարդուած ու սակեղծուած ի ներքուստ»¹: Թավերնիէ, ճըտեյէ յետոյ թէ Զուլայ, Սպահանի հարաւորագոյն է, սաքով կէս ժամու չափ հեռու և թէ Սենեքու (Չինակուր) զետակը երկու քաղաքներէն գրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ կ'անցնի, կ'աւելցնէ թէ մէկէն միւսը տանող ճամբան ամենազեղեցիկ բանն է որ կայ Սպահանի և ամբողջ Պարսկաստանի մէջ²:

Մետաքսի գործէն, ինչպէս և «գրամի տեւտուր»էն դատ, որ ամբողջապէս Հայոց ձեռքն էր³, պատուական քարերն ու այժի մագէ հիւսուածքները⁴ անոնց վաճառականութեան գլխաւոր առարկաները կը կազմէին: Մանաւորապէս՝ չուխայ կը ներածէին, և Թավերնիէ մեկի կը հաղորդէ որ իրենց պաղարին մէջ, Սպահանի Մէլլանին մօտ⁵, Սեղլիս և Հոլանաայի չուխաներ և Վենետիկի կարմրագոյն տսուիկ կը ծախէին:

Իրենց առեւտրական յատկութիւններուն վրայ կ'աւելնար մեծ ուղղամտութիւն մը, որուն փիւթթօ Տելլա Վալլէ մէկ օրինակը կուտայ յիշելով ուշադրաւ սովորոյթ մը. «բան մը որ բաւական հեռաքրքրաւոր է և շատ նշանաւոր, այն է որ աղքատներուն բաշխուելիք և ուրիշ բարեպաշտական գործերուն յատկացուելիք ամբողջ գրամը Զուլայի քրիստոնեաներու արկղերէն կ'ելլէ, թաղաւորը անոնցմէ փոխ կ'առնէ այդ գրամը, և յետոյ անոնց կը զարձնէ, իբր գրամ մը որ ամենէն արդարօրէն վատակուածն է, քանի որ իրենց առեւտրին ու հնարագիտութեան արդիւնքն է ու հե-

1. Ֆիկուէրօ, էջ 285:

2. Թավերնիէ, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 54:

3. Թավերնիէ, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 221-222:

4. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 165:

5. Տելլա Վալլէ այդ Մէլլանին վրայ կը խօսի ինչպէս հրաւայի մը, ճայդ Մեծ Հրապարակը, որ թագաւորական պալատին սօջեւ կը դառնար... չորս կազմէն զարդարուած է կամարակաղնեքով՝ ամենէն զեղեցիկ, ամենէն ներդաշնակ և ամենէն կանոնաւոր համաշափութեամբ որ կարելի ըլլայ երեսակայել... Թէպէտ նա՝ փօնէ հրապարակին տունըրը աւելի բարձր են և աւելի չփեղ, զեղեցիկութեան մէջ նախօնէն վար կը մնայ այս հրապարակէն»։ Տելլա Վալլէ, նոյն գործ, Կատ. Բ., էջ 40-41:

6. Թավերնիէ, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 47:

1. «Այն տուն (Շահ Աբբաս Մեծի և Մոֆի Ա. ի օրով, այսինքն 1642) կային անոնց մէջ երկու երեք միլիոն ունեցող վաճառականներ, ինչ որ շատ փոխուած է հիմայ (1673-77), թէև կան զեւ բնականներ որ մէկ միլիոնէն աւելի հարստութիւն ունին»։ Շարաէն ասպի-սին ճամբարդութիւններն ի Պարսկաստան, Փարիզ, 1811, Հատ. Բ., էջ 106:

2. «Երեք հազար չորսհինգ հարիւր տուն կայ Զուլայի մէջ, զեղեցիկայնները քուրբն եղբրքն են և կան որ շատ ճոխարար սակեղծուած ու կաղաւթաներկուած են և գոր կարելի է պալատ կոչել: Նոյն գործ, էջ 105:

տեարար ամենէն հաճելին պիտի ըլլայ Աստուծոյ որուն կ'ընծայուի»¹:

Միութիւնն ու համերաշխութիւնը, առաքինութիւններ որոնցմէ Հայերը ինքզինքնին զօրկ կը կարծեն, լայնօրէն ցոյց կը տրուէին այդ վաճառականներուն կողմէ: Տէր-Յովհաննանց կը կարծէ թէ Ջուղայի վաճառականներուն բազմաթիւ ըլլալուն պատճառներէն մին այն էր, որ անոնցմէ «աղանաւոր»ները կ'ընկերակցէին փոքր վաճառականներու, որոնց դրամադրութիւն փոխ կուտային, շահուն կէտը կամ մերթ երկու երրորդը իրենց վերապահելով: Քիչ առնեն, այս վերջինները իրենց կարգին «համարաւոր վաճառական»ներ կը դառնային²:

Ջուղայի Հայոց վաճառականութիւնը շատ ծաղկեալ վիճակի մէջ մնաց ամբողջ ԺԲ. դարու ընթացքին, յետոյ յիսուն տարուան միջոցին սկսաւ իյնալ, տեւած ըլլալով մէկ ու կէօ դար³:

Շահ Արքայի յաջորդները հետզհետէ շեշտուած հակամիտութիւն մը ցոյց տուին դրամը գտնուած տեղէն առնելու, այսինքն իրենց մայրաքաղաքին սեմին վրայ հաստատուած քաղաքէն, կէտ մը որ մասնաւորապէս փորձիչ էր, քրիստոնէաներու դրամներէն:

Շահ Ասլիման Հիւսէյնի օրով (1694-1722) պարսիկ կառավարութեան ինչպէս և հաւատարաց Հայերու կողմէ քրիստոնէից պէմ մղուած հալածանքները, որ աւելի բուռն կը դառնան, Ջուղայի անհատական գործունէութեան մեծ հարուած մը կուտան⁴:

Վեցերորդ իմամը «Պարսկաստանի մէջ մացուց սա սովորութիւնը, որու համեմատ և է քրիստոնէայ, Հրեայ կամ կուսապաշտ, որ մահմեդականութիւն կ'ընդունի, օրէնքը զայն կը հռչակէ իր ընտանիքին բոլոր հարստութեան միակ ժառանգորդ, իր եղբայրները և քոյրերը՝ եթէ ունին՝ զրկուած ըլլալով»⁵:

Կարելի է հաւատարացութեան ընծայուած

այսպիսի պարզեւի մը հեռանքները երեւեակցիլ:

1722 ին Աֆղաններու Սոլահան մուաքը, և անոնց գոյացուցած բեժիմը, որ ամենէն բարբարոսն ու արիւնկալիւ եղաւ դր Պարսկաստան երբեք ճանչցած ըլլալ¹, «Ջուղայի վաճառականներուն կորստեան գուժարկու պէպքը կազմեցին»²:

Թէպէտ մարդ պիտի փորձուէր հակառակը կարծել, Հնդկաստանն աշխարհակալող Նատիր Շահին թաղաւորութիւնը (1736-1747), թոյլատու սղույ ու ապահովութեան չըջան մը չեղաւ³: Ընդհակառակն, այդ միջոցին է որ Ջուղայի վաճառականները ցրուեցան, իրենց փրկութիւնը օտար երկիր փախուստի մէջ փնտռելու հարկադրուած, զլիսաւորապէս Հնդկաստան և Ռուսաստան⁴: Այսպէս, թաղերը կը պարպուէին և լքուած առններուն թիւն այլ ևս կարելի չէր համրել: Տէր-Յովհաննանց կ'ըսէ թէ «Թաղաւորութիւն Նատիրի եղև ժանտախտ վաճառականաց»:

Ազգարնակութիւնը, քամուած և աղքատացած, քիչ յետոյ այլ ևս ի վիճակի չէր վճարելու արտակարգ հարկերը որ իր վրայ դրուած էին. ուստի վանքերու և եկեղեցիներու ոսկի և արծաթ սրբազան անօթներուն աչք նետել սկսան իշխանութիւնները (1756)⁵: Հայերը ստիպուած

1. Սրբ Տօն Մալգոյմ, Պատմութիւն Պարսկաստանի, Գարիկ, 1821, Հատ. Գ., էջ 61:

2. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 185:

3. Թամպուր Նուադոյ Հայ մը, Թամպուրի Արութիւն, որ, Նատիր Շահի ծառայութեան մէջ էր և անոր հետեւեցաւ իր Հնդկաստան մղած պատերազմներուն մէջ, օրագրութիւն մը ձգած է ուր կուտայ այդ Շահին վերաբերող իրականէն առնուած յատկանշական մանրամասնութիւններ: Անոր գահակալութեան առեւ, մուսուլմանները ս'ըզէ թէ 4 օր յաջորդաբար ծանուցեր են թէ Շահը Արեւելի մահաւանդ է, յետոյ՝ Շիրի, Հայ Հրեայ, որպէս զի այդ այլազան դատանքներուն պատկանող իր հպատակներուն հասկցնէ թէ անոնք իր աչքին հաւատար են: Այս հետաքրքրաշարժ օրագրութիւնը, հայ առաքելով բայց թուրք լեզուով գրուած, հրատարակուած է Վենետիկ, 1880 ին: Եւաքույ Արթին փաշա անոր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը առաւ Bulletin de l'Institut Egyptien ի մէջ և առանձին հրատարակութեամբ:

4. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 185-186:

5. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 288:

1. Տեղիւ վալիէ, նոյն գործ, Մաս Գ., էջ 151-152:

2. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 160-161:

3. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 172:

4. Տէր-Յովհաննանց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 185:

5. Թամպուրիէ, նոյն գործ, Հատ. Բ., էջ 81-82:

հզան ձևեր գոյցնել սկիհներուն, խաչերուն, բուրբառներուն, աշտանակներուն, տապանակներուն, զոր հալեցուցին, ինչպէս և սոսկեալ և հիւղեցական զգեստներուն, զոր կ'աչրէին տնոնց արծաթը ժողովելու համար: Հարիր վաթսուն երկու շորջառ ախպէս փնայած են:

Ատեփանոս Երէց այս հարստահարութեանց ի տես կը դռէ. «Ձայն ամենայն լսելով և տեսնելով և զերելով մեր՝ սարսաղ սատանի անձն մեր, ճմիրն սիրաք և զարարին աղիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր զվտակս արտատուաց իջուցանեն վասն եկեալ հասեալ թշուառութեանս մեծի առ մայրն մեր Ս. Եկեղեցի»:

Յէթ Ալի Շահի դահակալութեամբ (1797), Նոր Ջուղայ վերստին կը դանկ խաղաղութիւն, եթէ ոչ բարօրութիւն:

Եթէ Ջուղայի վաղանցուկ չքեղութիւնը շատ սուղի նստաւ, — քանի որ Մազէնտէրան փոխադրուած 20,000 բնտանիքներ դրեթէ ամենքն ալ կորան, — այսու հանդերձ ան ունեցաւ հեռաւոր ու խորունկ անդրադարձումներ հայկական կեանքին մէջ: Հնդկաստանի դադութը, որ ատենով այնքան ծաղկեալ չըջան մը ունեցած է, Ջուղայի դադութին մէկ շտաւիղն է, և Սուրաթի մէջ մենք գտանք Գէրաք Ազայի թոռը՝ ԺԸ. դարու վերջերը:

Այս լուսամբիւ և վեհանձն հայրենասէրները որ Միւրթարեանց յանձնած իրենց կտակներով հնարաւոր դարձուցած են, անցեալ դարու առաջին կէսէն իսկ, հիմնարկութիւնը Մուրատեան Վարժարանին, Փատուայի՝ յետոյ Փարիզի մէջ, և Ռափայէլեան՝ Վարժարանին՝

1. Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 289:

2. Ստեփաննոս Երեց ի գեղջէն Հաղաթըրիոյ, ձեռագիր պատմութիւն, 1665-1814. յիշատակուած Տէր Եովհաննէս, նոյն գործ, յառաջորան: Այդ Հաղաթըրի դիւղը Սպահանի և Շիրազի միջև գտնուող զիւղերէն մին է որ դեռեղուեցաւ Շահ Աբրահիմ տեղահանած Հայոց երբորդ խումբը և որոնց մասին խոսեցանք վերև:

3. Երուանդ Ռափայէլեան, վախճանած 1791 ին, և իր փեսան Սամուէլ Մուրատ, 1760-1816: Մուրատեան վարժարանը հիմնուած է 1834 ին Փատուա և Փարիզ փոխադրուած է 1846 ին, և հոն պահպանուած է մինչև 1871: Ռափայէլեան զոյրոյր հաստատուած է Վենետիկ, 1836 ին և քարդ գոյութիւն տանի հոն:

Վենետիկի մէջ, մարտարաններ որոնց դերը նոյնքան մեծ եղած է Թուրքիոյ Հայոց մատուրական վերականգնման մէջ — Մատրոս հաստատուած վաճառականներ էին:

Արեւիկան լեզուաց Լաղարեան ձեմարանը, Մոսկուա հիմնուած 1814 ին, որ հայկական կրթութիւն մը առած է սուսահայ քանի մը սերունդներու և որ նոյն տունը հայալիտական ուսումնասիրութեանց կեդրոն մը եղած է, իր հիմնարկութիւնը կը պարտի Ջուղայէն սերած զերդաստանի մը:

Ախպէս, Պարճէլլոյի մեծալիւնուն նշանակութիւնը կը մեծնայ յոյսին տակ Ջուղայի պատմութեան և այդ յանդուպն վաճառականներուն գործունէութեան անուղղակի հետեւանքներուն որ մինչև մեր օրերը կ'անդրադառնան:

1. Ալէիկթաշլեան (1828-1868) և Թէրզեան (1840-1909) բանաստեղծները իրենց ուսումը ստացած են, մին Փատուայի և միւսը Վենետիկի վարժարաններուն մէջ: Այդ կրթական հաստատութեանց աշակերտներուն աղիքները, իրենց հասարակութիւնէն դուրս, տարածուած է նաև Թուրքիոյ և Պարսկաստանի Մահմատականներուն, որոնց վրայ Եւրոպայէն դարձող այդ երիտասարդները մէկ քանի սերունդի յառաջնացութիւն մը ունէին: Միքայէլ Փորթուզուլ (1842-1897) Պոստլ Միլլիի վարժարանին մէջ ստեղծած է Թուրքերէն լեզուով Ելմասլի տութեան առաջին բեմը, և Յովհաննէս Սադրբեկ (1836-1912) նոյն պետական վարժարանին մէջ ստեղծած է քաղաքական տնտեսութեան և վարչական իրաւագիտութեան բեմերը և առաջին անգամ բլաւով, դարձեալ Թուրքերէն լեզուով, Գեղարտեստից Վարժարանին մէջ զեղեղապիտանութեան ներածութեան գոտաւանդութիւն մը բրած է: Երկուքն ալ յաջորդաբար, երկար տարիներ, Ազաթիլ Համիա Բ.ի օրով, կոյսերական գոնձուն և կալուածաց նախորդի պաշտօնը կատարած են և ստացած են Վեդիբի աստիճանը որ բարձրագոյնն է Օսմանեան դատաւարդութեան: Իշխան Միլլան իման (1832-1908), որ Միլլոյէլ Փորթուզուլ փաշայի և Եովհաննէս Սադրբեկ փաշայի պէս աշակերտ մըն էր Փարիզի Մուրատեան վարժարանին, միայն փայլուն զեպան մը չէ եղած, այլ և Պարսկաստանի մէջ քաղաքական զեր մը կատարած է:

2. Եթէ Լաղարեանց մեծանուն տան մէկէլ տեղի անդամները մտանկցած են Մոսկուայի հաշակաւոր ձեմարանին հիմնարկութեանն ու նոյնպէս, նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Եովհաննէս Լաղարեանցի և իրաւանացու մը Եովսիթի (1743-1826):

Մենե՛ չատերը անոնց պարտական են բա-
րոյապէս, թէպէտ անուղղակի կերպով, և
պէտք է շնորհապարտ ըլլալ Գէրաբ Աղայի —
նոյն իսկ եթէ անպարծութեան զգացումով մը
մղումը է — որ դրոշմել տուեր է այս մետալ-
ները որոնք մեր աչքին կը խորհրդանշեն դա-
սակարգ մը, որ շնորհիւ իր խելացութեան,
պարկեշտութեան և աշխատասիրութեան, յա-
ջողած է, ամբողջ դարու մը ընթացքին, փայ-

լիւ սրտին մէջ իսկ մահմետական Պարսկաս-
տանին¹:

Մօնմօրանի

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԸՁԵԱՆ

1. Ճննարկուածի է, կը դրէ Պ. Սթրեք, Մանն-
տակամ Համայնագիտարանին մէջ՝ Զուգայ բառին, որ
այդ զաղթականութեան դործունեայ, ձեռներէց ու հա-
րուտ Հայերն են որ Սպահանի հզօր փաճառականու-
թեան բարգաւաճման հիմունքը դրած են:

ՊԱՂԱՏԱՆՔ ԱՌԼՈՒԹԻՒՆ

Ա՛ն, ա՛ն ինծի աչքիդ մէջ ու զերդ երազ մը օրրէ՛.
Տո՛ւր ձեռքերուս՝ ձեռքերուդ գգուանքն անուշ բուռ առ բուռ:
Ամենուրեք կըրկեցի՝ պատկերն ես քու խնկարոյր
Կուրծքին վրայ իմ հոգւոյս խաչի մը պէս արծաթէ՛. . . :

Ամէն անցորդ կապեց ցաւ մ'իմ հոգիիս Ընդերուն,
Ինչպէս ծառի մ'հաւատքի ջուրի մը վրայ խոնարհած.
Իմ հեծկտուքըս եղաւ նրման լոյսի ճր առկայծ,
Եղեղ մ'անտես նետ առ նետ ծեծեց ինծի օրն ի բուն. . .

Սիրաբա շերտ շերտ հացի պէս ես բամենցի անխընայ
Սովալըլուկ սրբոտերուն . . . ու սովամահ ես մեռայ. . .
Ոչ ո՛ր, ոչ ո՛ր երկարեց ձեռք մ'ինծի չար կամ բարի. . .

Լոյսը աչքիդ՝ աչքիս մէջ, ծաղիկի պէս կը բացուի . . .
Դողին ցնցուղն ոսկեզօծ գեռ կ'անծրելէ տարտազին.
Ա՛ն հանգոյցէ՛, հանգոյցէ՛ իմ հոգիս քո՛ւ հոգիին . . . :

Վարապր 1929

ԱՐՇԱՐ ՏՍԻԲԱՆ